

■ Diana BELCI ■ Bogdan ILIEȘ¹

Patrimoniul rural din Banat și urgența conservării sale

■ **Rezumat:** Există un hiatus uriaș între lumea „specialiștilor” în patrimoniu, cei care monitorizează degradarea și dispariția accelerată a arhitecturii vechi la noi, și ceilalți, „nespecialiști”, care, cu puține excepții, consideră acest lucru ca fiind fie lipsit de importanță, fie o pierdere firească. În acest articol voi explora succint, pe de o parte, starea patrimoniului rural sacru din Banat,² în special cel vernacular din lemn. Pe de altă parte, mă voi opri asupra câtorva exemple și voi povesti despre felul în care poate fi recuperat acest patrimoniu. Voi vorbi despre intervenții de lungă durată, bazate pe cercetare îndelungată și interdisciplinaritate, dar voi vorbi și despre soluții rapide, de tip „ambulanță”, care salvează și prelungesc viața monumentelor în regim de urgență. Succesul acestor operațiuni este însă mai degrabă la nivel educativ și mental, pentru că, procentual vorbind, ele nu ating decât o parte infimă dintre monumentele aflate în stare gravă de degradare în Banat. Voi încheia acest articol discutând despre importanța și eficacitatea metodelor alternative, de tip proiect cultural sau practici studentești, bazate pe voluntariat și implicarea comunităților locale. Aceste metode, populare într-o lume hipertehnologizată, unde informația circulă extrem de rapid, ajung cu greutate în comunități rurale îmbătrânite, nereușind în multe cazuri să combată nivelul accelerat de degradare al arhitecturii vechi.

■ **Cuvinte cheie:** patrimoniu rural, biserici de lemn, Ambulanța pentru Monumente Banat

1. Preambul

■ Banatul, teritoriu aflat la intersecția intereselor și disputelor dintre Orient și Occident, astăzi divizat între România, Ungaria și Serbia, și-a schimbat ades stăpânitorii și odată cu ei, și-a priment, de voie, de nevoie, zestrea arhitecturală. Patrimoniul arhitectural care a supraviețuit până în zilele noastre este, în marea sa majoritate, rezultatul ultimilor 300 de ani de stăpânire habsburgică, austro-ungară și românească. Zonele rurale au fost printre cele mai afectate de aceste schimbări. Satele din Banat au suferit puternic în vremea sistematizărilor din secolele XVIII-XIX. Ele s-au mutat, au „roit”, și-au modificat vatra, și odată cu ele vechea arhitectură vernaculară a fost abandonată, s-a reînnoit, și-a schimbat proporțiile, materialele folosite și modul de organizare. Această „primenire” a continuat până în zilele noastre. Astăzi o plimbare prin satele bănățene este suficientă pentru a constata că arhitectura vernaculară mai veche de secolul XX este destul de rară.

1 Diana BELCI, arhitect, dr., șef lucrări la Universitatea Politehnică Timișoara, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Timișoara, România; Bogdan ILIEȘ, istoric, dr., inginer, Cluj-Napoca, România.

2 Mă voi referi mai ales la județele Timiș și Caraș Severin.

Rural Heritage in Banat and the Urgency of its Preservation

■ **Abstract:** There is a giant hiatus between the world of heritage “specialists”, those who monitor the degradation and accelerated disappearance of old architecture in our country, and the others, the “non-specialists” who, with few exceptions, consider this to be either unimportant, or a natural loss. In this article, I will briefly explore, on the one hand, the state of sacred rural heritage in Banat,² especially the vernacular wooden one. On the other hand, I will concentrate on several examples and I will give an account of the way in which this heritage can be recovered. I will discuss long-term interventions, based on lengthy research and interdisciplinarity, but also about “ambulance”-like fast solutions, which save and prolong the life of historic buildings in emergency situations. The success of these operation is, however, rather at an educational and mental level because, speaking on a percentage basis, they only touch a very small number of the historic buildings that are in a serious degradation state in Banat. I will close the article by discussing the importance and efficiency of alternative methods, such as cultural projects or student practica, based on voluntary work and the involvement of local communities. These methods, popular in a hyper-technological world, where information circulates extremely fast, are reaching with difficulty into aged rural communities, failing in many cases to fight the accelerated degradation level of old architecture.

■ **Keywords:** rural heritage, wooden churches, Ambulance for Monuments Banat

1. Foreword

■ Banat, a territory at the crossroads of interests and disputes between East and West, divided today between Romania, Hungary, and Serbia, has often changed its rulers and, together with them, willingly or not, its architectural “dowry”. The architectural heritage that has survived until now is mostly the result of the last 300 years, of Habsburg, Austro-Hungarian, and Romanian domi-

1 Diana BELCI, architect, PhD, lecturer at the Politehnica University of Timișoara, Faculty of Architecture and Urbanism, Timișoara, Romania; Bogdan ILIEȘ, historian, PhD, engineer, Cluj-Napoca, Romania.

2 I will refer mostly to Timiș and Caraș Severin counties.

nation. Rural areas were among the most affected by these changes. The villages in Banat suffered greatly during the systematisation of the 18th and 19th centuries. They moved, they “swarmed”, they changed their hearths, and with them the old vernacular architecture was abandoned, renewed, changed its proportions, the materials used, and its organisation method. This “refreshing” continued to this day. Today, a walk through the Banat villages is enough to notice that vernacular architecture older than the 20th century is quite rare.

Wooden churches, few in number in Banat, still preserve, however, timber elements from the 17th and 18th centuries in their composition. In their case, neither their significance, nor their status as historic buildings protected them from damaging interventions, abandonment, and destruction. The large majority of the churches are not used by the communities around them, serving at best as mortuary chapels within the village cemeteries.

Many of the churches in Banat were moved several times. Some were sold to poorer villages, after which masonry churches were built in their place. Often, they changed their place along with Austrian systematisations, which remodelled the rural landscape of Banat. During this process, many churches were abandoned or have disappeared. We know that there were over 200 churches in Banat at the end of the 19th century (SĂCARĂ 2001, 8), in 1929 there were 54, and today we count over 20, one church being lost each year. In 2015, following a fire, we lost one of the oldest and most beautiful churches in Banat, the St. Archangels Michael and Gabriel Church in Povergina.³

I will concentrate on three wooden churches in Banat, all of which are in an advanced state of degradation. One of them became a complex research project and is now in the conservation phase. The others are in a similarly poor state, but in their case a choice was made for emergency interventions.

2. The Wooden Church in Crivina de Sus – long-term research versus emergency intervention

■ The story of the wooden church in Crivina de Sus starts in 2013, when during a project financed by the National Cultural Fund Administration (NCFEA)⁴, which studied cemeteries in Banat (CIOBOTĂ et al. 2013), a multidisciplinary team composed of three architects, three landscape designers, and an anthropologist⁵ arrived in the Crivina ceme-

3 The fire destroyed the roof, the roofing, the tower, and the inner surface of the walls. The conservation of this edifice is not impossible, but it requires a highly skilled team of specialists. However, certain elements have been irretrievably lost.

4 Administrația Fondului Cultural Național, AFCN. [Ed. note]

5 The project Rural Cemeteries in Banat, 2013-2015, architect Vladimir OBRADOVICI, architect Diana BELCI, architect Ioana HARIGA, landscape engineer Alexandru CIOBOTA, landscape engineer Raluca RUSU, landscape engineer Andrei CONDOROȘ, anthropologist Nicoleta MUȘAT.

Bisericile de lemn, puține la număr în Banat, mai păstrează însă în componența lor elemente de lemn de secol XVII-XVIII. În ceea ce le privește, nici importanța, nici statutul de monument nu le-a protejat de intervenții dăunătoare, de abandon și distrugere. Marea majoritate a bisericilor de lemn nu sunt folosite de comunitățile din jurul lor, servind în cel mai bun caz pe post de capelă mortuară în cimitirul satului.

Multe dintre bisericile din Banat au fost mutate de câteva ori. Unele au fost vândute satelor mai sărace, iar în locul lor s-au construit biserici de zid. Adeseori și-au schimbat locul odată cu sistematizările austriece care au remodelat peisajul rural bănățean. În acest proces, multe biserici au fost părăsite sau au dispărut. Știm că la sfârșitul secolului al XIX-lea erau peste 200 de biserici în Banat (SĂCARĂ 2001, 8), în 1929 mai erau 54, astăzi mai putem număra peste 20, iar în fiecare an o nouă biserică se pierde. În 2015, în urma unui incendiu, am pierdut una dintre cele mai vechi și mai frumoase biserici din Banat, Biserica Sf. Arhangheli Mihail și Gavril de la Povergina.³

Mă voi opri asupra a trei biserici de lemn din Banat, aflate toate în stare destul de avansată de degradare. Una a devenit un proiect complex de cercetare și se află acum în plin șantier de restaurare, celelalte două, într-o stare la fel de precară, dar asupra cărora s-a optat pentru intervenții de urgență.

2. Biserica de lemn de la Crivina de Sus – cercetarea de lungă durată versus intervenția de urgență

■ Povestea bisericii de lemn de la Crivina de Sus debutează în 2013, când în cadrul unui proiect finanțat de AFCN, care studia cimitirele din Banat (CIOBOTĂ et al. 2013), o echipă multidisciplinară formată din trei arhitecți, trei peisagiști și un antropolog⁴ ajungea în cimitirul de la Crivina. Biserica de lemn, cea mai veche biserică din Banat datată printr-o inscripție, se afla în mijlocul unui cimitir-livadă, străjuită de pruni și meri. Degradările cele mai importante, cel puțin la o primă privire superficială, păreau să fie la nivel de învelitoare, apa strecurându-se nestingherit prin șindrila putredă, care fusese bătută în 1981.⁵ Prima idee care a trecut prin minte a fost organizarea unei practici studențești în jurul bisericii, care să inițieze o cercetare multidisciplinară fără precedent asupra unui lăcaș de cult de lemn din Banat, și în același timp, să genereze o platformă pentru obținerea fondurilor necesare finanțării restaurării. În 2018, cinci ani mai târziu, a început șantierul de restaurare, care continuă și la momentul scrierii acestui articol. Multe dintre descoperirile făcute în acest timp sunt inedite. În cei cinci ani, echipei de bază i s-au adăugat nenumărați specialiști pe domenii conexe restaurării, care au analizat biserica, împrejurimile sale și comunitatea care o folosește și care a abandonat-o. În cei cinci ani a fost refăcută incinta cimitirului, au fost construite două porți de acces și a fost construită o membrană tensionată care să protejeze biserica până în momentul în care se vor găsi fondurile necesare ca ea să fie salvată. În același timp, au fost făcute analize complexe de peisaj, sute de interviuri antropologice în Crivina și în satele din jur, unde există de asemenea biserici de lemn și, evident, o cercetare îndelungată de arhive. Gradual, observațiile de pe șantier, corelate cu cele de arhivă și antropologice au creionat povestea acestei biserici.

3 Incendiul a distrus șarpanta, învelitoarea, turnul și suprafața interioară a pereților. Restaurarea acestui edificiu nu este imposibilă, dar necesită o echipă foarte iscusită de specialiști. Cu toate acestea, anumite elemente s-au pierdut irecuperabil.

4 Proiectul Cimitire rurale din Banat, 2013-2015, arh. Vladimir OBRADOVICI, arh. Diana BELCI, arh. Ioana HARIGA, ing. peis. Alexandru CIOBOTA, ing. peis. Raluca RUSU, ing. peis. Andrei CONDOROȘ, antropolog Nicoleta MUȘAT.

5 În timpul șantierului s-a descoperit o bucată de hârtie care atesta că în 1981 fusese schimbată șindrila de doi meșteri din județul Argeș.

■ **Foto 1.** Biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva de la Crivina de Sus în șantier, jud. Timiș
© Diana BELCI

■ **Photo 1.** Cuvioasa Paraschiva Wooden Church in Crivina de Sus undergoing conservation, Timiș Co.
© Diana BELCI

Biserica de la Crivina de Sus a fost construită în localitatea Ilia, în Transilvania, astăzi situată la aproximativ 50 de km distanță față de Crivina. Ilia, târg de graniță al Transilvaniei, menționat documentar încă din 1260, avea mine de aur și argint, port la Mureș în secolul al XV-lea și o garnizoană militară în secolul al XVI-lea (ILIEȘ & BELCI 2018). Un decret din 1643 al principelui Gheorghe RÁKÓCZI I scoate bisericile românești din Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara și Ilia de sub jurisdicția episcopului ortodox Simion Ștefan și le plasează sub jurisdicția superintendentului calvin.

În acest context politic, biserica de lemn a fost construită cândva în perioada 1677/1678. Momentul edificării sale a fost confirmat și de către investigațiile dendrocronologice (conform BOTÁR & TÓTH 2016) realizate în timpul șantierului. Probabil, această biserică a fost construită pentru a fi folosită de comunitatea româno-calvină – o parte a comunității românești din Ilia, reformistă, care a acceptat probabil jurisdicția ierarhiei Bisericii Reformate Calvine. Pe ușiorul drept al vechii intrări apare menționat: „...prot[opop] Dani[el/il] ot Il[ia]...”. Biserica a fost mutată undeva în secolul al XVIII-lea la Crivina de Sus, tradiția locală din Ilia menționând faptul că vechea biserică a fost demontată, dusă pe malul Mureșului și transportată cu plutele până la Valea Mare-Căpâlnaș. De aici și până la Crivina de Sus, elementele de lemn ale bisericii au fost transportate cu care trase de boi (ILIEȘ & BELCI 2018).

Biserica de la Crivina de Sus era cunoscută ca o biserică lipsită de pictură în toată literatura de specialitate în care era menționată. S-a presupus fie că nu a fost pictată niciodată, fie că pictura s-a degradat în timpul transportului de la Ilia la Crivina. În mai 2019, în timpul șantierului de restaurare, s-a descoperit pe scândurile care placau iconostasul o scenă impresionantă de pictură însoțită de trei pisani. În timpul șantierului, în anii precedenți au mai fost descoperite urme de pictură, care au conturat ipoteza că biserica fusese inițial pictată, dar că degradându-se probabil în timpul transportului, scândurile pictate au fost pur și simplu întorse cu fața nepictată și refolosite, fiind astfel ascunse privirii credincioșilor și redescoperite 300 de ani mai târziu.

Presupunerea că biserica fusese inițial pictată a apărut acum doi-trei ani, când s-a descoperit că intradosul scândurilor care flanchează stâlpii dintre naos și pronaos avea urme de pictură. Urme de pictură au fost descoperite și în pod, pe spatele scândurilor care formează timpanul dintre naos și pronaos. Mai mult decât atât, cercetările ulterioare au demonstrat că această biserică este legată foarte puternic de istoria românilor din Transilvania din secolul al XVII-lea. Mențiunea de pe placa descoperită recent,

tery. The wooden church, the oldest church dated by an inscription in Banat, was in the middle of a cemetery-orchard, guarded by plum and apple trees. The most important damages, at least at a first superficial look, seemed to be at the roofing level, the water seeping freely through the rotten shingle that had been placed in 1981.⁶ The first idea that came to mind was creating a student practicum programme around the church, which would initiate an unprecedented multidisciplinary research on a wooden religious building in Banat and, at the same time, generate a platform to obtain the necessary funds for the conservation. In 2018, five years later, the implementation began, continuing at the time of writing. Many of the discoveries made during this time are unusual. In the five years, the original team was expanded with countless specialists in fields related to conservation, who analysed the church, its surroundings, and the community that uses it and that has abandoned it. In the five years, the cemetery enclosure was repaired, two access gates were built, along with a tensioned membrane for the protection of the church until the funds necessary for its conservation are found. Meanwhile, complex landscape analyses were carried out, hundreds of anthropological interviews in Crivina and the surrounding villages, where there are also wooden churches and, obviously, a lengthy archival research. Gradually, the observations made on site, correlated with the archival and anthropological ones, sketched the story of this church.

The church in Crivina de Sus was built in Ilia, in Transylvania, today placed at about 50 km from Crivina. Ilia, a market town on the Transylvanian border, mentioned in documents since 1260, had gold and silver mines, was a port on the Mureș River in the 15th century and a military garrison in the 16th century (ILIEȘ & BELCI 2018). A decree from 1643 of Prince Gheorghe RÁKÓCZI I removes the Romanian churches in Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, and Ilia from the jurisdiction of the Orthodox Bishop Simion Ștefan and places them under the jurisdiction of the Calvinist superintendent.

In this political context, the wooden church was built sometimes in 1677/1678. The moment of its construction was also confirmed by the dendrochronological analysis (according to BOTÁR & TÓTH 2016) carried out during the implementation. This church was probably built in order to be used by the Romanian Calvinist community, a part of the Romanian reformist community in Ilia, who probably accepted the jurisdiction of the Calvinist Reformed Church hierarchy. The following text is appears on the old entrance's right doorpost: „...prot[opop] Dani[el/il] ot Il[ia]...”. The church was moved sometimes in the 18th century to Crivina de Sus, the local tradition in Ilia mentioning the fact that the old church was dismantled, taken

⁶ During the works, a piece of paper was found showing that in 1981 the shingle had been changed by two craftsmen from Argeș County.

to the Mureș riverbank and transported by rafts to Valea Mare-Căpâlnaș. From there to Crivina de Sus, the timbers of the church were transported using ox carts" (ILIEȘ & BELCI 2018).

The church in Crivina de Sus was known as lacking painting in all scholarly literature which mentioned it. It was supposed either to have never been painted, or that the painting degraded during the transport from Ilia to Crivina. In May 2019, during the conservation, an impressive painted scene accompanied by three votive inscriptions were discovered on the boards that clad the iconostasis. Traces of painting were also discovered in the previous years, which outlined the hypothesis that the church had been initially painted, but because they degraded during transportation, the painted boards were simply turned on the unpainted side and reused, being thus hidden from the eyes of the faithful and rediscovered 300 years later.

The assumption that the church was initially painted appeared two or three years ago, when it was discovered that the intrados of the boards flanking the pillars between the naos and pronaos had traces of painting. Traces of painting were also found in the attic, on the back of the planks that form the gable between the naos and the pronaos. Moreover, further research has

■ **Photo 2.** *Pictura descoperită pe extradrosul scândurilor altarului, datând din 1698, descoperită în timpul șantierului de restaurare în mai 2019 © Pr. Ionel COTOCEA*

■ **Photo 2.** *Painting discovered on the extradros of the altar boards, dating from 1698, found during the intervention in May 2019 © Priest Ionel COTOCEA*

pictată în 1698, este: „Szabados DANIEL 1680 csinaltatok”⁶. SZABADOS poate fi un nume propriu sau poate fi tradus ca libertin. Probabil că anul 1680 este cel în care au fost finalizate lucrările la biserică. În 1695 apare menționat popa⁷ Daniel, ca „senior Illyeinsi valachorum”, protopop al românilor din Ilia, în cazul unui proces legat de o cauză matrimonială dintre Maria, fiica protopopului, și György JÁNOSI din Deva (BUZOGÁNY & ÖSZ 2007, 17).

În 1698 se realizează decorul pictat al bisericii, ocazie cu care protopopul Daniel menționează faptul că se află în al 28-lea an al preoției/protopopiei sale, contribuind până la acea dată la construirea a nu mai puțin de 30 de biserici.⁸ Momentul pictării bisericii coincide cu perioada anilor 1697-1698, perioadă în care sunt consemnate două dintre cele trei documente ce legitimizează unirea clerului și a credincioșilor ortodocși români din Transilvania cu biserica romano-catolică: declarația din 1697 a mitropolitului Teofil și „Cartea de mărturisire” din anul 1698.⁹

În actul de unire cu Biserica Romei a clerului și a credincioșilor ortodocși din Transilvania, datat în 5 septembrie 1700, în Alba Iulia, primul protopop care semnează acest act este protopopul Daniel din Ilia, ctitorul bisericii care se află astăzi la Crivina de Sus, împreună cu 20 de preoți: „Archidiacon Daniel ex Ilia cum 20 sacerdotibus” (NILLES 1885, 249).

În 4 ianuarie 1749, biserica reformată este preluată de către romano-catolici cu ajutorul soldaților austrieci și a călugărilor franciscani. Datorită schimbării politicii curții de la Viena, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în 1797, în Ilia va fi construită o nouă biserică reformată, cu ajutorul lui Daniel TOTH.

Conscripția din anul 1733 realizată de episcopul greco-catolic Inocențiu MICU-KLEIN reține pentru localitatea Ilia existența unei singure biserici, cu trei preoți greco catolici: Daniel, Georgius și Georgie și niciun credincios unit. „Dacă presupunem că protopopul Daniel fusese hirotonisit preot/protopop în 1670 (1698-28) atunci cred că se poate presupune că pe la acel an (1670) să fi avut vreo 20 de ani. Dacă poate fi acceptată această presupunere, atunci există posibilitatea ca preotul Daniel din anul 1733 să fie același Daniel, ajuns la o vârstă înaintată (aproximativ 80 de ani). Tradiția locală din Ilia reține la rândul său faptul că vechea biserică a fost demontată, dusă pe malul Mureșului și transportată cu plutele până la Valea Mare-Căpâlnaș. De aici, și până la Crivina de Sus, elementele de lemn ale bisericii au fost transportate cu care trase de boi” (ȚIC, BALAJ & VERGHELEA PARTENIE 2005)¹⁰. Povestea bisericii nu se încheie aici. Tradiția locală din Crivina povestește despre o văduvă bogată care a dăruit biserica acestui sat, care nu avea mai mult de 10 case la momentul respectiv, cândva în secolul al XVI-II-lea. Această văduvă pare a fi Agnes CABA RAȚ din Roșcani. Unul dintre primii parohi ai Crivinei de Sus a fost Ioan POPOVICI, menționat într-o conscripție întocmită în anul 1767, ce avea scopul de a surprinde preoții ortodocși care activau în zona Banatului, dar care nu erau localnici. Aflăm pe această cale că Ioan POPOVICI, parohul Crivinei de Sus, era de loc din Roșcani, localitate aflată în județul Hunedoara, la o distanță de aproximativ 30 de km de Crivina de Sus. „Prin intermediul preotului Ioan Popovici, comunitatea din Crivina de Sus, puțin numeroasă, ar fi putut intra în contact

6 Conform unor completări recente aduse de Bogdan ILIEȘ la studiul istoric-arhitectural (ILIEȘ & BELCI 2018).

7 În textul publicat în anul 2007 „popa” apare scris cu majusculă, ca și în situația unui nume de familie.

8 „În eaceastă sfntea beaseareacă eu protopop Daniel dean Ilia și fiiînd protopop [...] fia 28 dea ani în silele acestea sau făcăt 30 dea beasereci. I scrisusau această tablă A D 1698 miiu 13 AD 1698”. Dintre cele trei pisanii nou descoperite, aflate încă în cercetare, două sunt parțial citite, cea de-a treia fiind dificil de descifrat.

9 Conform unor completări recente aduse de Bogdan ILIEȘ la studiul istoric-arhitectural (ILIEȘ & BELCI 2018).

10 Din completările recente ale lui Bogdan ILIEȘ la studiul istoric-arhitectural (ILIEȘ & BELCI 2018).

cu familia Caba. Cu sprijinul lui Agnes Raț, despre care se știe că în anul 1784, când răsculații lui Horea ardeau conacul familiei Caba din Dobra, era deja văduvă, este cumpărată biserica de la comunitatea românească din Ilia. De reținut faptul că una dintre familiile nobiliare românești din Ilia, cu o stare materială bună la sfârșitul secolului al XVIII-lea era familia Raț. Dacă Agnes Raț făcea parte din familia Raț din Ilia și dacă ea a fost aceea văduvă bogată ce a suportat costurile cumpărării și transportării bisericii tocmai la Crivina de Sus, cu sursele documentare avute la îndemână este imposibil de spus cu certitudine” (ILIEȘ & BELCI 2018).

Această poveste a ieșit la iveală după cinci ani de studii de arhive, corelate cu observații de pe șantier¹¹ și studii dendrocronologice care au atestat anul de pe inscripția aflată pe ușa de pe latura sudică a bisericii, 1677, anul din care datează părțile cele mai vechi ale bisericii. O asemenea analiză complexă a adus lumină asupra unui tip de arhitectură a cărei istorie rămâne ascunsă la noi. Sunt multe biserici de lemn care nu au niciun fel de inscripții, care au fost atât de modificate de-a lungul timpului, încât devine deosebit de dificil să le înțelegem cronologia. O analiză dendrocronologică ar releva cel puțin vârsta acestor monumente, dar în condițiile în care o bună parte dintre aceste biserici sunt în stare de precolaps, partea de cercetare rămâne în urma necesității de a găsi sursele financiare pentru o intervenție de punere în siguranță.

Pentru Crivina, o structură cu membrană tensionată¹² realizată la sfârșitul anului 2015 a oferit răgazul necesar pentru obținerea fondurilor și pentru cercetare. Din păcate, puține biserici primesc acest răstimp. Marea majoritate se prăbușesc înainte ca situația lor să fie observată. Crivina de Sus este un exemplu atipic și pentru faptul că o bună parte din cercetare, inclusiv proiectare și urmărire de șantier, au fost realizate prin voluntariat, finanțări de tip AFCN, donații și practici studentești.

Restaurarea Bisericii de lemn Sf. Paraschiva de la Crivina de Sus prezintă un exemplu de proiect de lungă durată. În realitate, foarte puține asemenea biserici își permit ca proiectul de restaurare să dureze cinci-șase ani. Intervenția asupra lor este deopotrivă urgentă și costisitoare, motiv pentru care partea de cercetare este redusă la un studiu minimal istoric. În asemenea condiții, este greu să depistezi, de exemplu, mai ales în absența unui studiu dendrocronologic, care părți trebuie obligatoriu să fie păstrate. În lipsa unei experiențe considerabile în a citi vârsta lemnului se pot pierde elemente foarte valoroase. La Crivina de Sus, elementele de șarpantă au însemne dulgherești, bucăți de elemente sunt refolosite. Spre exemplu, unul dintre stâlpii care susțin timpanul ce separă naosul de pronaos este o bucată de monument funerar, probabil al primului preot care a predicat în biserică după ce a fost adusă la Crivina de Sus, preotul (ereului) Ioan, datând din 1760/1767.

Deciziile de restaurare luate au fost rezultatul direct al acestei cercetări pe multiple paliere și au presupus:¹³ păstrarea actualului unghi al acoperișului și al streșineii, chiar dacă există dovezi că unghiul a fost modificat; introducerea unei noi ferme în centrul naosului între axele 5 și 6 realizată din lemn de esență moale, marcându-se intervenția actuală, introducerea unor clești suplimentari de tip crucea Sf. Andrei din două în două ferme începând cu ferma lipită de turn, din motive structurale, pentru a putea păstra fermele vechi – acești clești în tehnică contemporană, ușor de reparat, sunt o intervenție reversibilă; introducerea unor clești în evantai, de pe centrul fermei 7 spre căpriorii ce formează coamele înclinate ale absidei altarului; înlocuirea a trei căpriori de secțiune variabilă, de pe

shown that this church is strongly connected with the history of the Transylvanian Romanians in the 17th century. The inscription on the recently discovered plaque, painted in 1698, is as follows: "Szabados DANIEL 1680 csinaltatok"? SZABADOS may be a proper noun, or it may be translated as a freeman. Probably 1680 is the year when works on the church were completed. In 1695, "popa Daniel"⁸ is mentioned as "senior Illyeinsi valachorum", archpriest of the Romanians in Ilia, in the case of a trial related to a matrimony cause between Maria, the archpriest's daughter and György JÁNOSI from Deva (BUZOGÁNY & ÓSZ 2007, 17).

The painted decoration of the church is made in 1698, with which occasion archpriest Daniel mentions the fact that he is in the 28th year of his priesthood/archpriesthood, contributing up to that date to the building of no less than 30 churches.⁹ The moment of the church's painting coincides with the period of 1697-1698, in which two of the three documents that legitimise the union of the Transylvanian Romanian Orthodox clergy and believers with the Roman Catholic Church are recorded: the 1697 declaration of Metropolitan Teofil and the "Book of Confession" from 1698.¹⁰

In the document of the union of the Transylvanian Orthodox clergy and believers with the Church of Rome, dated September 5, 1700, in Alba Iulia, the first archpriest who signs this act is archpriest Daniel of Ilia, the founder of the church that is today in Crivina de Sus, together with 20 priests: "Archidiacon Daniel ex Ilia cum 20 sacerdotibus" (NILLES 1885, 249).

On January 4, 1749, the Calvinist Church was taken over by the Roman Catholics with the help of Austrian soldiers and Franciscan monks. Due to the change in the Viennese court's policy in the second half of the 18th century, in 1797 a new Calvinist church will be built in Ilia with the help of Daniel TOTTH.

The census of 1733 conducted by the Greek Catholic bishop Inocențiu MICUKLEIN mentions for Ilia the existence of a single church, with three Greek Catholic priests, Daniel, Georgius, and Georgie, and no united believers. "If we presume that archpriest Daniel had been ordained as a priest/archpriest in 1670 (1698-28), then I believe it may be supposed that around that year (1670) he was around 20 years old. If this assumption can be accepted, then there is the possibility that the priest Daniel in

11 Observații făcute pe șantier în timpul atelierelor interdisciplinare de la Crivina de Sus, 2014-2017, coordonate de Vladimir OBRADOVICI, Bogdan GOGOCI, Mihai MOLDOVAN, alături de zeci de studenți care și-au făcut practica de vară aici.

12 Ing. Dragoș DUMITRESCU.

13 Conform Memoriului tehnic al proiectului de arhitectură, arh. Vladimir OBRADOVICI.

7 According to recent completions brought by Bogdan ILIEȘ to the earlier historical-architectural study (ILIEȘ & BELCI 2018).

8 In the text published in 2007, "popa" [meaning priest – transl. note] begins with a capital letter, as in the case of a surname.

9 "În această sfințea beasearecă eu protopop Daniel dean Ilia și fiind protopop [...] fia 28 dea ani în silele acestea sau făcăt 30 dea beasereci. I scrisusau această tablă A D 1698 miiu 13 AD 1698". Of the three newly discovered votive inscriptions, still being investigated, two have been partially read, the third one being difficult to decipher.

10 According to recent completions brought by Bogdan ILIEȘ to the earlier historical-architectural study (ILIEȘ & BELCI 2018).

1733 was the same Daniel, who was at an advanced age (approximately 80 years). The local tradition in Ilia also notes that the old church was dismantled, taken to the banks of the Mureş river and transported by raft to Valea Mare-Căpâlnaş. From here to Crivina de Sus, the timbers of the church were transported using ox carts” (ȚIC, BALAJ & VERGHELEA PARTENIE 2005)¹¹. The story of the church does not end here. The local tradition in Crivina tells of a rich widow who gave the church to this village, which did not have more than 10 houses at the time, sometimes in the 18th century. This widow seems to be Agnes CABA RAȚ from Roşcani. One of the first parsons of Crivina de Sus was Ioan POPOVICI, mentioned in a census carried out in 1767 with the purpose of counting Orthodox priests who were active in Banat, but who were not locals. We find out this way that Ioan POPOVICI, the parson of Crivina de Sus was from Roşcani, a village in Hunedoara County, at around 30 km from Crivina de Sus. “Through priest Ioan Popovici, the small community of Crivina de Sus, could have come into contact with the Caba family. With the support of Agnes Raț, of whom it is known that in 1784, when Horea’s rebels burned the manor of the Caba family in Dobra, was already a widow, the church was bought from the Romanian community in Ilia. It should be remembered that one of the Romanian noble families in Ilia, with a good financial standing at the end of the 18th century, was the Raț family. It is impossible to say with certainty, with the documentary sources available at hand, if Agnes Raț was part of the Raț family in Ilia, and if she was that rich widow who had borne the costs of buying and transporting the church to Crivina de Sus” (ILIEȘ & BELCI 2018).

This story came to light after five years of archival studies, correlated with on-site observations¹² and dendrochronological studies that attested the year in the inscription found on the door on the church’s southern side, 1677, the year from which the oldest parts of the church date. Such a complex analysis brought to light a type of architecture, the history of which is hidden to us. There are many wooden churches that do not have any inscriptions, that were altered over time to such a degree, that an understanding of their chronology becomes extremely difficult. A dendrochronological analysis would reveal at least the age of these historic buildings, but given that many of these churches are in a state of pre-collapse, the research lags behind the need to find the financial resources for an emergency intervention.

For Crivina, a tensioned membrane structure¹³ built at the end of 2015 provid-

latura vestică a pronaosului, cu căpriori noi realizați după dimensiunile celorlalți căpriori ai pronosului; înlocuirea nodului degradat la intersecția căpriorilor de pe axul 7 cu o piesă îmbinată prin continuizare de căpriori; montarea unor aruncătoare pe capetele căpriorilor care să evazeze streășina la dimensiunea vechii streășine, ridicarea căpriorului de pe centrul laturii nordice a turnului (între axele 2 și 3) în planul celorlalți căpriori, prin mutarea penei superioare de susținere; refacerea stratificației acoperișului folosind o lățuire tradițională realizată din bușteni de molid tineri, montați la pas de 11 cm, ciopliți manual, și o șindrila de 43 cm dreaptă, având o grosime de peste 10 mm, montată cu cui ascuns în patru straturi; iar la final, restaurarea și reamplasarea crucilor vechi în pozițiile originare de pe acoperiș.

La nivelul turnului clopotniță sunt propuse următoarele intervenții: introducerea unor contravântuiri la partea superioară a turnului, tot din motive structurale – acestea se vor realiza din lemn de molid, prelucrate și montate în tehnică contemporană, dar reversibile; refixarea contravântuirilor vechi desprinse de stâlpii turnului; păstrarea ultimului strat al închiderii turnului (scândura verticală) ca martor și aplicarea peste acesta a unui nou strat de scândură verticală realizată după dimensiunile celei vechi (secțiune cca. 18x2 cm) prelucrată în tehnică contemporană (rindeluită și șlefuită). De asemenea se propune aplicarea de șipci (4,5x4,5cm) montate vertical peste îmbinările scândurilor și refacerea obloanelor din partea superioară a tamburului turnului după modelul celor actuale.

Poate cea mai importantă realizare a acestui proiect a fost schimbarea tălpilor vechi cu tălpi din lemn de gorun, recoltat iarna, tăiat conform tradiției locale, cu unelte specifice. După ridicarea bisericii¹⁴ și schimbarea tălpilor, aceasta a fost reșezată pe un brâu de piatră cioplită, renunțându-se la varianta clasică de restaurare prin așezarea bisericii pe o „cutie” de beton, fapt care nu corespundea principiilor contemporane ale restaurării, în special principiului autenticității și a utilizării metodelor și tehnicilor tradiționale.

Crivina de Sus este un exercițiu complet de restaurare, care a necesitat o muncă complexă pe multiple paliere de aproape cinci ani. Majoritatea bisericilor nu pot aștepta un asemenea interval de timp fără o intervenție de urgență. Ce se poate face într-o atare situație?

3. Despre urgență în restaurare: de ce este nevoie de o ambulanță pentru monumente în Banat? Bisericile de lemn de la Jupânești și Dragomirești

■ Problema cea mai gravă a bisericilor de lemn este apa, fie că aceasta se infiltrază prin învelitoare, fie prin tălpi. Aceste două elemente trebuie schimbate periodic, învelitoarea la 15-20, chiar 40 de ani, în funcție de calitatea lemnului și a modului în care este crăpată șindrila, iar tălpile, dacă nu stau în contact cu solul, pot rezista chiar sute de ani. La Crivina de Sus, talpa de nord-est a absidei altarului a fost datată dendrochronologic ca fiind din 1727. O bună parte a bisericilor din Banat au învelitori mai vechi de 30 de ani. Marea majoritate sunt biserici de cimitir, foarte puține fiind încă folosite, motiv pentru care se degradează, fără ca acest lucru să fie observat decât când este prea târziu.

Acesta a fost cazul Bisericii de lemn Sf. Arh. Mihail și Gavril din Jupânești. Șindrila a fost schimbată ultima dată în 1981-1982 de aceiași meș-

14 Ridicarea bisericii s-a făcut în cadrul unui șantier deschis și a generat centrul de cercetare în patrimoniu CEVA patrimoniu, proiect finanțat de AFCN în 2018. Activitatea acestuia se poate urmări la: <https://www.facebook.com/ceva.patrimoniu/>.

11 From the recent completions of Bogdan ILIEȘ to the earlier historical-architectural study (ILIEȘ & BELCI 2018).

12 Observations made on site during the interdisciplinary workshops at Crivina de Sus, 2014-2017, coordinated by Vladimir OBRADOVICI, Bogdan GOGOICI, Mihai MOLDOVAN, along with tens of students who have done their summer practica there.

13 Engineer Dragoș DUMITRESCU

■ Foto 3. Biserica de lemn de la Jupânești în timpul șantierului © Diana BELCI
■ Photo 3. The wooden church in Jupânești during the intervention © Diana BELCI

teri care au schimbat-o și la Crivina de Sus. Ea nu era o șindrilă specifică zonei Banatului, fiind mai degrabă din sudul țării, ca tehnică de batere, meșterii fiind din comuna Retevoiești, jud. Argeș. Între timp însă, aceasta s-a degradat lăsând apa să pătrundă, afectând gradual parte din lați și scândurile tavanului, fără însă să producă degradări grave la nivel de căpriori. Cu toate acestea, situația era destul de serioasă și era necesară o intervenție de urgență.

Despre biserica de lemn de la Jupânești, tradiția locală reține faptul că, la fel ca și cea din Românești, aflată în apropiere, a fost construită cândva în secolele XVII-XVIII (ILIEȘ 2018), atribuire susținută și prin argumente legate de caracteristicile stilistice și constructive ale acestor două biserici (CRISTACHE-PANAIT & DIMITRIU 1971, 553). Este așadar una dintre cele mai vechi din Banat.

Informațiile din Lista Monumentelor Istorice susțin că această biserică a fost construită în secolul al XVIII-lea. La aceeași concluzie ajunge și Mircea TELEGUȚ care, în studiul său publicat în 1970, considera că biserica din Jupânești a fost construită cândva în secolul al XVIII-lea. „La acea dată, edificiul de cult din Jupânești nu mai avea pictură murală și era menționat cu hramul «Cuv. Paraschiva»” (TELEGUȚ 1970, 333). O datare mai exactă propune Nicolae STOICESCU în *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*. Conform acestuia, biserica fusese construită în secolul al XVIII-lea, mai exact anterior anului 1793.¹⁵

Același autor amintește lucrarea lui Grigore POPIȚI, *Date și documente bănățene: 1728-1887*, în care se face o legătură între acest an (1793) și biserica din Jupânești.¹⁶ Se pare că pe la 1866 biserica se găsea într-o stare avansată de deteriorare,¹⁷ context în care probabil edificiul a fost reparat în acea perioadă. În perioada interbelică, pentru reacoperirea bisericii din Jupânești, comunitatea locală avea să solicite ajutor financiar din partea statului încă din anul 1938 (ROȘIU 1994, 493). În timpul celui de-al doilea război mondial, mai exact în ianuarie 1942, preotul paroh din Jupânești menționa următoarele: „Anul zidirii bisericei nu se știe. Biserica este făcută din lemn de gorun. Are forma de corabie. Lungimea bisericii

ed the necessary time to raise funds for research. Unfortunately, few churches receive this time. The vast majority collapse before their situation is noticed. Crivina de Sus is an atypical example due also to the fact that a large part of the research, including the design and site supervision, were carried out through volunteering, NCFAs-type funding, and student practica.

The conservation of the St. Parascheva Wooden Church in Crivina de Sus is an example of a long-term project. In fact, very few such churches can afford to have a conservation project lasting five or six years. Intervention on them is both urgent and expensive, reason for which the research part is reduced to a minimal historical study. Under such conditions, it is hard to find, especially in the absence of a dendrochronological study, which parts must necessarily be preserved. In the absence of a considerable experience in reading the age of the wood, extremely valuable elements might be lost. At Crivina de Sus, the roof structure elements have carpenters' marks, and parts of elements are reused. For example, one of the pillars that support the gable separating the naos from the pronaos is a piece of a funerary monument, probably of the first priest who preached in the church after it was brought to Crivina de Sus, priest Ioan, dating from 1760/1767.

The conservation decisions were the direct result of this multi-level research and they comprised of:¹⁴ the preservation of the current roof pitch and of the eaves, even if there is evidence that the pitch was modified; the introduction of a new truss in the central part of the naos, between axes 5 and 6, made of softwood to mark the intervention, the introduction of supplementary collar ties in the shape of St. Andrew's cross every two trusses, starting with the truss next to the tower, for structural reasons, in order to preserve the old trusses – the collar ties, created with a contemporary method and easily reproduced, constitute a reversible intervention; the introduction of fan-shaped collar ties, from the centre of truss no. 7 to the common rafters forming the inclined ridges of the altar's apse; the replacement of three common rafters with variable cross-sections on the western side of the pronaos with new rafters made using the dimensions of the rest of the pronaos' common rafters; the replacement of the damaged joint at the intersection of the common rafters on axis 7 with an element joined by extension to the rafters; installing sprockets on the common rafters' ends which would flare the eaves to the dimensions of the old eaves, raising the common rafter at the centre of the tower's northern side (between axes 2 and 3) to the plane of the other common rafters, by moving the upper support purlin; the recreation of the roof layering by using traditional battening made of young spruce logs, mounted at a distance of 11 cm, carved by hand, and a 43 cm straight shingle, with a width of over 10 mm, fitted in four layers with hidden nails; and, finally,

15 Conform unei succinte cronici parohiale, alcătuită mai mult din informații verbale, consultată de către autor în arhiva Mitropoliei Banatului (cf. STOICESCU 1973, 87-88).

16 Este vorba probabil de decorarea interiorului bisericii cu pictură (POPIȚI 1939, 24-25 apud STOICESCU 1973, 88).

17 Dosarul de monument istoric al bisericii din Jupânești păstrat în Arhiva Mitropoliei Banatului.

14 According to the architectural design's technical report, architect Vladimir OBRADOVICI.

the conservation and placement of the old crosses in their original places on the roof.

The following interventions are proposed for the bell tower: the introduction of bracing elements to the upper side of the tower, also for structural reasons – these will be made out of spruce, worked and fitted in a contemporary, but reversible technique; refastening the old braces that have detached from the pillars of the tower; the preservation of the last layer of the tower closure (vertical boards) as evidence and applying over it a new layer of vertical boards made according to the dimensions of the old ones (about 18x2 cm in cross-section), worked in a contemporary technique (planed and sanded). It is also proposed to apply vertical slats (4.5x4.5 cm) over the joints of the boards; and recreating the shutters from the upper part of the tower drum, according to the existing ones.

Perhaps the most important achievement of this project was changing the old sill plates with plates made of sessile oak, felled in the winter, cut according to the local tradition, with specific tools. After lifting the church¹⁵ and changing the sill plates, it was re-placed on a carved stone girdle, abandoning the classical method of placing the church on a concrete “box”, which did not correspond to the contemporary principles of conservation, especially to the principle of authenticity and the use of traditional materials and techniques.

Crivina de Sus is a complete exercise in conservation, which required a complex, multi-level work lasting for almost five years. Most churches cannot wait for so long without emergency interventions. What can be done in such a situation?

3. On the urgency of conservation: why is there a need for an ambulance for monuments in Banat? The wooden churches in Jupânești and Dragomirești

■ The most serious issue for wooden churches is water, either infiltrated through the roofing or through the sill plates. These two elements must be changed periodically, the roofing each 15-20 years, sometimes even 40, depending on the quality of the wood and the way the shingles were split; the sill plates, if they do not come into contact with the soil, may last for hundreds of years. At Crivina de Sus, the north-eastern plate of the altar apse was dendrochronologically dated to 1727. A good part of the churches in Banat have roofing older than 30 years. The large majority are cemetery churches, very few being still used, this being the reason they degrade without it being noticed until it is too late.

This was the case of the St. Archangels Michael and Gabriel wooden Church

¹⁵ The raising of the church took place during an open intervention site and generated the heritage research centre CEVA Heritage, a project funded by NCEA in 2018. The centre's activity can be followed at: <https://www.facebook.com/ceva.patrimoniu/>.

e de 10 m., lățimea 41/2 m., iar lungimea altarului este de 3 m., tâmpla e construită din scânduri groase de gorun”.

Nicolae SĂCARĂ reține faptul că biserica a fost cândva pictată, dar, probabil în perioada interbelică, într-un moment în care parohia era vacantă, crâșnicul a spoit pereții bisericii cu var. Ușile împărătești păstrate aveau scena „Bunei Vestiri” (SĂCARĂ 2001, 80).

În timpul șantierului s-a descoperit o inscripție sub coiful turnului, care indică anul 1876, probabil data când s-au făcut lucrări la turn.

Pentru a proteja biserica, comunitatea a acoperit-o în repetate rânduri cu diferite prelate improvizate care să o protejeze de ploie. Acestea au fost distruse parțial de vânt și ploaie, dar pe anumite porțiuni au generat un microclimat care a declașat, în fapt, degradări suplimentare. În urma unei intervenții de urgență, realizată în cadrul proiectului Ambulanța pentru Monumente Banat, proiect finanțat de Ordinul Arhitecților din România, învelitoarea bisericii a fost înlocuită cu o învelitoare de șindrilă, în patru straturi cu cui ascuns. S-au păstrat toți lații vechi care, fiind din lemn de stejar cioplit, erau într-o stare destul de bună și s-au făcut completări unde aceștia erau prea degradați pentru a se bate șindrila pe ei. S-a optat pentru o variantă de șindrila anterioară celei bătute în anii 1981-1982, care nu era specifică zonei Banatului, varianta aleasă fiind modelată după bucăți de șindrila mai vechi descoperite în podul bisericii. Această intervenție nu a rezolvat toate problemele bisericii, cum o face restaurarea de la Crivina de Sus, nu a făcut obiectul unor analize îndelungate, însă biserica a fost conservată pentru încă 10-15 ani, răstimp în care trebuie găsite finanțele necesare pentru o restaurare complexă.

Partea cea mai importantă a acestei intervenții de urgență este faptul că membrii comunității s-au simțit obligați să ajute. Astfel, timp de două săptămâni, în august și septembrie 2018,¹⁸ fiecare familie din sat a ajutat voluntarii veniți de la oraș, în marea lor majoritate studenți în practică de la facultatea de arhitectură. De la femei de peste 80 de ani care au făcut curat în biserică sau au gătit pentru voluntari, la tineri care au ajutat la montarea șindrilei, locuitorii din Jupânești s-au alăturat pentru a-și salva biserica din cimitir.

¹⁸ Scurta descriere a intervenției, precum și pozele care o documenează pot fi consultate la: https://www.facebook.com/pg/ambulantapentru Monumentebanat/photos/?tab=album&album_id=2273070282979717.

■ Foto 4. Biserica de lemn de la Jupânești, femei din sat ajutând voluntarii © Diana BELCI
■ Photo 4. The wooden church in Jupânești, women from the village helping the volunteers © Diana BELCI

■ **Foto 5.** Biserica de lemn de la Dragomirești înainte de intervenția de urgență, imagine din podul bisericii, în care se vede starea de conservare a șindrilei © Diana BELCI
■ **Photo 5.** The wooden church in Dragomirești before the emergency intervention, photo from the church attic, showing the state of preservation of the shingle © Diana BELCI

Întrebarea care se pune însă este ce se va întâmpla cu biserica odată conservată. Dacă ea nu va fi folosită, dacă nu va intra într-un circuit liturgic sau turistic, măcar din vreme în vreme, probabil că se va degrada în timp fără ca nimeni să bage de seamă. Conștientizarea acestei stări de fapt este mai greu de realizat, și aici proiectele care implică comunitatea au mai multe șanse de succes pe termen lung.

Cel de-al doilea exemplu este Biserica de lemn Nașterea Maicii Domnului de la Dragomirești, un sat aflat la 20 de km de Lugoj. Prima atestare documentară a satului este din anul 1439, moment la care această localitate făcea parte din domeniul cetății Jdioara din districtul medieval al Lugojului. Conscripția din anul 1717 menționează satul ca având 30 de case. În cursul secolului al XX-lea, satul Dragomirești s-a depopulat accentuat, iar ca urmare a acestui fapt, locul românilor a fost luat de ucrainenii veniți zona de nord a țării (Maramureș). Biserica de lemn folosită cândva de comunitatea ortodoxă română din Dragomirești se află azi în proprietatea comunității ucrainene, de asemenea ortodoxă (ILIEȘ 2019).

Primele date legate de existența unei biserici de lemn în zonă le avem din secolul al XVIII-lea. În 1751, într-o statistică a eparhiei Caransebeșului, în Dragomirești este atestat un preot ortodox, cu numele Martin (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 193). Apoi, într-o conscripție din anul 1755 întocmită de episcopul de Arad, Sinesie JIVANOVICI, aflăm că satul Dragomirești avea 100 de case și o biserică de lemn cu hramul Sf. Prooroc Ilie, ridicată în anul 1754, în timpul episcopului Ioan GHEORGHEVICI. La acea dată preot paroh era probabil același Martin, pe numele său complet Martin DRĂGAN POPOVICI (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 225). În același timp, în satul învecinat, Zorlențu Mare, erau 350 de case și o biserică de lemn cu hramul Sf. Mare Mucenic Gheorghe, înălțată sub episcopul Maxim în anul 1737 (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 225). În această localitate, o nouă biserică de zid s-a construit spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, între anii 1793-1795. La scurtă vreme a fost și pictată, în 1797. Avea să fie sfințită de către episcopul Iosif IOANOVICI, în 1795, cu hramul Adormirea Născătoarei de Dumnezeu (CORNEAN 1940, 641-642).

O altă datare pentru biserica din Dragomirești furnizează preotul paroh din Oloșag într-un document parohial din 10 ianuarie 1942. Acesta consemnează despre această biserică următoarele: „biserica ort. rom. din Dragomirești este zidită prin anul 1777 din lemn, adusă din comuna Zorlențu Mare. Forma ei este de paralelogram în lungime de 14x6 mtr. iar înălțimea e

in Jupânești. The shingle was last changed in 1981-1982 by the same craftsmen who changed it in Crivina de Sus. It was not a shingle specific to Banat, being rather from the south of Romania, based on the fastening technique, the craftsmen being from the village of Retevoiești, in Argeș County. Over time, however, it degraded, letting water come through, gradually affecting a part of the battens and the ceiling boards, but without seriously damaging the common rafters. However, the situation was quite serious, which required an emergency intervention.

Local tradition tells us that, like the wooden church in Românești, found nearby, the one in Jupânești was built sometimes in the 17th or 18th century (ILIEȘ 2018), an assumption supported also by arguments related to the stylistic features and construction characteristics of these two churches (CRISTACHE-PANAIT & DIMITRIU 1971, 553). It is, thus, one of the oldest churches in Banat.

The information in the List of Historic Buildings support the idea that this church was built in the 18th century. The same conclusion is reached by Mircea TELEGUȚ, who, in a study published in 1970, claimed that the church in Jupânești was built sometimes in the 18th century. “At that time, the religious building in Jupânești did not have mural painting anymore and was mentioned as being dedicated to St. Parascheva” (TELEGUȚ 1970, 333). A more exact dating is proposed by Nicolae STOICHESCU in *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat* [The Bibliography of Mediaeval Settlements and Historic Buildings in Banat]. According to him, the church was built in the 18th century, respectively before 1793.¹⁶

The same author mentions the work of Grigore POPIȚI, *Date și documente bănățene: 1728-1887* [Data and Documents from Banat: 1728-1887], in which a connection is made between that year (1793) and the church in Jupânești.¹⁷ It seems that around 1866 the church was in an advanced state of degradation,¹⁸ context in which the building was probably repaired in that period. During the interwar period, in 1938 the local community asked for financial support from the state to rebuild the roofing over the church in Jupânești (ROȘIU 1994, 493). During World War II, more exactly in January 1942, the parson in Jupânești mentioned the following: “The year in which the church was built is unknown. The church is made of sessile oak. It has the shape of a ship. The length of the church is 10 m, the width is 4 1/2 m, and the length of the altar is 3 m. The iconostasis is made of thick planks of sessile oak”.

Nicolae SĂCARĂ mentioned the fact that the church was once painted but, prob-

¹⁶ According to a brief parochial chronicle, made up more of verbal information, consulted by the author in the archives of the Banat Metropolitan Church (cf. STOICHESCU 1973, 87-88).

¹⁷ Probably related to the decoration of the church interior with paintings (POPIȚI 1939, 24-25 apud STOICHESCU 1973, 88).

¹⁸ The historic building file of the Jupânești church kept in the Archives of the Banat Metropolitan Church.

ably in the interwar period, in a moment when the parish was unoccupied, the deacon whitewashed the church walls. The preserved royal doors had the scene of the Annunciation (SĂCARĂ 2001, 80).

During the implementation an inscription was found under the tower helm, indicating the year 1876, probably the date when interventions were made to the tower.

In order to protect the church, the community repeatedly covered it with various improvised tarpaulin sheets that would protect it from the rain. These were partially destroyed by the wind and the rain, but in certain areas they generated a microclimate that actually led to additional deterioration. Following an emergency intervention, carried out within the Banat Ambulance for Monuments project, funded by the Romanian Order of Architects, the roofing was replaced with shingle roofing in four layers with hidden nails. All the old battens were kept, being in a good state because they were made of carved oak wood. Completions were also made where they were too degraded to support the shingles. The choice was made for a type of shingle used before the one installed in 1981-1982, which was not characteristic to Banat, the chosen one being modelled after older shingles found in the church's attic. This intervention did not solve all the church's issues, like the conservation in Crivina de Sus does, the building was not subjected to prolonged studies, but still, it was preserved for another 10 to 15 years, time in which the funds for a complex conservation must be found.

The most important part of this emergency intervention is the fact that the members of the community felt obligated to help. Thus, for two weeks, in August and September 2018,¹⁹ each family helped the volunteers from the city, who were in their large majority students from the faculty of architecture, coming for their academic practica. From women over 80 years old who cleaned the church or who cooked for the volunteers, to young men who helped to install the shingle, the people of Jupânești joined in to save the church in the graveyard.

The question is, however, what will happen to the preserved church. If it will not be used, if it will not enter into a church or tourism circuit, at least from time to time, it will probably degrade over time without anyone noticing. The awareness of this fact is harder to come to, and here the projects which involve the community would have greater long-term chances.

The second example is the Nativity of the Theotokos wooden Church in Dragomirești, a village 20 km away from Lugoj. The first recorded mention of the village is from 1439, at which moment it was part of the domain of Jdioara Castle in the Lugoj mediaeval district. The 1717 census mentions the village as having 30 houses. During the 20th century, the village of Dragomirești

■ Foto 6. Biserica de lemn de la Dragomirești în timpul șantierului © Diana BELCI

■ Photo 6. The wooden church in Dragomirești during the intervention © Diana BELCI

de 3 mtr. în interior, altarul este de 3x6 mtr. Sfânta templă e făcută din lemn, iconostasul este pictat dar de cine nu se știe. Bolta din scânduri are pictură însă nu se știe de cine este făcută și când. Străni are simple. Candelabre, candelă și sfeșnice are din metal. Odoare bisericești are simple și în stare m[...]. Cupolă nu are, turn are de înălțimea 2 mtr. dela acoperământul ei, acoperit ca și Biserica cu șindrila” (Serviciul Județean...).

Zugravii Savu ZĂBRAN și Groza BĂRZAV aveau să picteze și să semneze ușile împărătești ale acestei biserici în 1774 (PÂRVULESCU 2003, 8). Având în vedere că și în cazul acestei biserici, la fel ca și în cazul altor edificii de acest gen din zona Banatului, iconostasul a fost realizat odată cu decorul mural al edificiului (PÂRVULESCU 2001, 37), probabil anul 1777 nu indică momentul edificării bisericii, ci doar momentul finalizării decorării acestei biserici cu pictură. De altfel, anul 1777 încă poate fi descifrat cu greu și în pisană pictată a bisericii, aflată în naos, deasupra trecerii din naos în pronaos.

Dacă este să acceptăm tradiția locală, potrivit căreia biserica ce face subiectul prezentului studiu a fost construită inițial în satul Zorlențul Mare și apoi, cândva, a fost mutată în Dragomirești, în lipsa unor semne de mutare a bisericii sau a unor urme care să indice faptul că biserica a fost mutată după realizarea decorului pictat, aceasta trebuie să se fi mutat anterior realizării pisaniei bisericii, care deja menționează actuala sa locație (Dragomireștiul). Având în vedere că o conscripție de la 1755 înregistrează în Zorlențul Mare o biserică de lemn relativ nouă, din anul 1737, se poate presupune că de fapt, la Dragomirești a fost vândută o mai veche biserică de lemn a comunității din Zorlențul Mare. De altfel, la această concluzie ajunge și cercetătoarea Ioana CRISTACHE-PANAIT: „Trecând prin Zorlențul Mare află că prima lor biserică de lemn a fost vândută satului Dragomirești. [Biserica] mai dăinuie în satul cuibărit între dealuri, iar în inscripția aproape ștearsă din pronaos că este aici, prin «îndemnarea popii Mihai», din anul 1777” (CRISTACHE-PANAIT & DIMITRIU 1972, 553). Având în vedere aceste aspecte, regretata cercetătoare considera că biserica de lemn din Dragomirești ar putea face parte, alături de încă câteva biserici, din categoria celor edificate cândva în cursul secolului al XVII-lea. În lipsa unor investigații dendrocronologice care să infirme sau să confirme această ipoteză, reținem ca moment al edificării bisericii a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Biserica de lemn din Dragomirești, cu valoroasa sa pictură, a fost practic abandonată din 2001-2002. De atunci ușa bisericii s-a mai deschis când au cerut-o turiștii sau vreun nostalgic care voia o nuntă în biserică

¹⁹ A short description of the intervention, as well as the photographs documenting it can be accessed at: https://www.facebook.com/pg/ambulantapentru monumentebanat/photos/?tab=album&album_id=2273070282979717.

de lemn. Între timp, prin șindrila degradată s-a infiltrat apa care s-a scurs printre scândurile pictate ale bolții naosului și altarului, și ale tavanului pronaosului. Chiar dacă pictura are o remarcabilă aderență la stratul suport, în condițiile date, totuși, în câteva locuri stratul suport pur și simplu a fost distrus de umezeală. Tocmai de aceea s-a optat tot pentru o soluție de urgență: refacerea învelitorii de șindrila, în același fel în care era, prelungindu-se viața bisericii și mai ales protejând-o.

Astfel s-a decis utilizarea unei șindrile similare celei anterioare de 50-55 cm, bătută în trei straturi cu cui aparent. S-a decis aplicarea acestei soluții din mai multe motive: acesta era modelul existent și cum lații erau noi și foarte degradați, s-a decis înlocuirea acestora. Modificarea care s-a făcut a fost să se bată în trei straturi în loc de două, cum era inițial, pentru a proteja mai bine biserica de infiltrații.

Atât biserica de lemn de la Dragomirești cât și cea de la Jupânești au fost candidate potrivite pentru o intervenție de urgență: bisericile nu aveau probleme structurale foarte grave, aveau în schimb probleme legate de infiltrația apelor meteorice, iar în loc de a se alege soluția unei membrane, s-a ales o soluție tradițională, reversibilă și eficientă. Dezavantajul este prețul superior al unei învelitori de șindrila și perioada relativ mai îndelungată necesară montării sale. Avantajul este că, spre deosebire de prelatele din materiale sintetice, nu există riscul formării unui microclimat ideal atacului fungic și biologic.

4. Concluzii – educație, diseminarea informației și implicarea comunităților locale

■ Proiecte precum Ambulanța pentru Monumente nu rezolvă problema patrimoniului din Banat. Proiectul a debutat în 2018, tutelat de Asociația pentru Patrimoniu Activ – PACT, ca un lăstar al celui creat în Transilvania de Asociația Monumentum, și a reușit până acum să pună în

was heavily depopulated and, as a result, the Romanian population was replaced by Ukrainians who came from the north of the country (Maramureș). The wooden church, once used by the Romanian Orthodox community in Dragomirești, belongs today to the Ukrainian community, also Orthodox (ILIEȘ 2019).

The first information related to the existence of a timber in the area come from the 18th century. In 1751, in a statistic of the diocese of Caransebeș, an Orthodox priest is mentioned, by the name of Martin (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 193). Then, in a 1755 census carried out by the bishop of Arad, Sinesie JIVANOVICI, we find out that the village of Dragomirești had 100 houses and a wooden church dedicated to the Prophet Elijah, built in 1754, during the time of bishop Ioan GHEORGHEVICI. At this date, the same Martin was probably parson, with the complete name of Martin DRĂGAN POPOVICI (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 225). At the same time, in the neighbouring village, Zolențu Mare, there were 350 houses and a wooden church dedicated to St. George, built during the time of bishop Maxim in 1737 (SUCIU & CONSTANTINESCU 1980, 225). In this village, a new masonry church was built at the end of the 18th century, between 1793 and 1795. It was painted a short time after, in 1797, being sanctified by bishop Iosif IOANOVICI, dedicated to the Dormition of the Theotokos (CORNEAN 1940, 641-642).

Another dating for the Dragomirești church is given by the parson in Oloșag, in a parochial document from January 10, 1942.

■ Foto 7. Biserica de lemn din Dragomirești după încheierea șantierului © Diana BELCI
■ Photo 7. The wooden church in Dragomirești after the intervention © Diana BELCI

This mentions the following facts regarding the church: “the Romanian Orthodox church in Dragomirești is built around 1777 from timber brought from the village of Zorlențul Mare. Its shape is parallelogram, with a length of 14x6 m and a height of 3 m. Inside, the altar is 3x6 m. The sacred templon is made of wood, the iconostasis is painted but it is not known by who. The plank vault has painting, but it is not known by who it was made and when. It has simple pews. It has chandeliers, candles, and candlesticks made of metal. It has few religious objects in a state of [...]. It does not have a dome, it has a tower with a height of 2 m from its covering, covered like the church, with shingles” (Serviciul Județean...).

Painters Savu ZĂBRAN and Groza BĂRZAV painted and signed the royal doors of this church in 1774 (PÂRVULESCU 2003, 8). Given that in the case of this church, like other buildings of this type in Banat, the iconostasis was made at the same time as the mural decoration of the building (PÂRVULESCU 2001, 37), it is probable that the year 1777 does not show the moment the church was built, but only the moment when the painting of the church was finished. Moreover, the year 1777 can still be deciphered with difficulty in the painted votive inscription of the church, in the naos, above the entrance from the naos to the pronaos.

If we are to accept the local tradition, according to which the church that is the topic of the current study was initially built in Zorlențul Mare and then, at some point, moved to Dragomirești, in the absence of signs of the church's moving or of traces that would indicate the fact that the church was moved after the painted decorations were created, it must have been moved before the creation of the inscription of the church, which already mentions its current location (Dragomirești). Given that a census from 1755 mentions in Zorlențul Mare a relatively new wooden church, from 1737, it may be assumed that an older wooden church belonging to the community of Zorlențul Mare was sold to Dragomirești. In fact, researcher Ioana CRISTACHE-PANAIT arrived at this same conclusion: “Passing through Zorlența Mare, you find out that their first wooden church was sold to the village of Dragomirești. [The Church] is still in the village nestled between the hills, and in the inscription almost wiped out of the pronaos that it is here, through the ‘exhortation of the priest Mihai’, since 1777” (CRISTACHE-PANAIT & DIMITRIU 1972, 553). In view of these aspects, the late researcher believed that the wooden church in Dragomirești could be part, along with several other churches, of those built sometimes during the 17th century. Lacking dendrochronological studies that would dispute or confirm this theory, we consider the second half of the 18th century as the moment when the church was built.

The wooden church in Dragomirești, with its valuable painting, has been practically abandoned since 2001-2002. Since then, the door of the church opened when

■ **Foto 8.** Biserica de lemn din Crivina de Sus înainte de primul workshop în 2013. Biserica în care ploua de peste 10 ani a fost protejată cu o membrană de către noul preot din sat. Cimitirul era năpădit de buruieni © Diana BELCI

■ **Photo 8.** The Wooden Church in Crivina de Sus, before the first workshop in 2013. The church damaged by rain for more than 10 years, was protected with a membrane placed there by the new village priest. The cemetery was overgrown with weed © Diana BELCI

■ **Foto 9.** Imagine din timpul workshop-ului de la Crivina de Sus din 2017, unde au fost reuniți majoritatea specialiștilor implicați în restaurare pentru a lua decizii comune © Diana BELCI

■ **Photo 9.** Image from the student workshop in Crivina de Sus in 2017, where most of the specialists involved in the conservation process gathered for decision taking © Diana BELCI

siguranță cinci monumente. Cinci monumente, din cele câteva mii aflate în stare de degradare în Banat, nu înseamnă aproape nimic. Cu toate acestea, pentru fiecare localnic în vocabularul căruia a intrat cuvântul monument sau patrimoniu, prin intermediul acestui proiect, efortul logistic de a-l implementa a meritat. Ambulanța pentru Monumente pune localnicii în contact cu monumentul, ceea ce este la fel de important ca și punerea în siguranță propriu-zisă. Componenta sa educativă este fundamentală. Voluntarii sunt în marea lor majoritate studenți la arhitectură, care într-o zi se vor gândi de două ori, poate, dacă să demoleze o clădire istorică pentru a construi un supermarket. Voluntarii însă sunt și localnici sau persoane care nu lucrează în domeniul patrimoniului

și care vor contribui la diseminarea mesajului că patrimoniul se află într-o stare continuă de asediu, că este un bun al tuturor și că suntem toți responsabili pentru supraviețuirea sa.

Bibliografie/Bibliography

- *** Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, Colecția G. Cotoșman [Timiș County Service of the National Arcives, G. Cotoșman Collection], dos. nr. 265 (1941-1942), f. 18r.
- BOTÁR István & TÓTH Boglárka. 2016. Raport de cercetare dendrocronologică, Biserica ortodoxă de lemn din Crivina de Sus (jud. Timiș).
- BUZOGÁNY Dezső & ÓSZ Sándor Előd, ed. 2007. *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, vol. III. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.
- CIOBOTĂ, Alexandru, Raluca RUSU, Andrei CONDOROȘ & Vladimir OBRADOVICI, co-autori Teodor OCTAVIAN-GHEORGHIU, Nicoleta MUȘAT, Diana BELCI & Ioana HARIGA. 2013. *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție a caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainene din Banat*. Timișoara: Editura Învierea.
- CORNEAN, Nicolae. 1940. *Monografia Eparhiei Caransebeș*. Caransebeș: Tiparul Tipografiei Diecezane.
- CRISTACHE-PANAIT, Ioana & Florica DIMITRIU. 1971. Bisericile de lemn ale Banatului. *Mitropolia Banatului* 10-12: 550-564.
- ILIEȘ, Bogdan. 2018. Studiu istoric pentru intervenție de urgență în cadrul proiectului cultural Ambulanța pentru Monumente Banat, proiect finanțat de Ordinul Arhitecților din România.
- ILIEȘ, Bogdan. 2019. Studiu istoric pentru intervenție de urgență pentru proiectul cultural Ambulanța pentru Monumente Banat.
- ILIEȘ, Bogdan & Diana BELCI. 2018. Studiu istorico-arhitectural. Reabilitarea bisericii de lemn cu hramul „Cuvioasa Paraschiva” din Crivina de Sus, comuna Pietroasa, județul Timiș.
- NILLES, Nicolaus. 1885. *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oenipons [Innsbruck]: F. Rauch.
- PÂRVULESCU, Sabina Dorina. 2001. *Iconostasul tradițional din Banat*. Timișoara: Ed. Eurobit.
- PÂRVULESCU, Sabina Dorina. 2003. *Pictura bisericilor de lemn din Banat*. Timișoara: Ed. Mirton.
- POPIȚI, Grigore. 1939. *Date și documente bănățene: 1728-1887*. Timișoara: Editura Tipografia Națională.
- ROȘIU, Liliana. 1994. Preocupări de protejare a bisericilor de lemn din Banat în perioada interbelică. *Analele Banatului, serie nouă, Arheologie-Istorie* III: 489-496.
- SĂCARĂ, Nicolae. 2001. *Bisericile de lemn ale Banatului*. Timișoara: Ed. Excelsior.
- STOICESCU, Nicolae. 1973. *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*. Timișoara: Editura Mitropoliei Banatului.
- SUCIU, Ioan Dimitrie & Radu CONSTANTINESCU. 1980. *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I. Timișoara: Ed. Mitropoliei Banatului.
- TELEGUȚ, Mircea. 1970. Arhitectura bisericilor de lemn de pe Valea Begheiului. *Mitropolia Banatului* 4-6: 323-334.
- ȚIC, Miron, Petru BALAJ & Vasiliu VERGHELEA PARTENIE. 2005. *Cronica de la Ilia-Mureșană: Schiță monografică*. Deva: Editura Călăuza vb.

asked by the tourists or by some nostalgic who wanted a wedding in the wooden church. Meanwhile, water infiltrated through the damaged shingles, water which flowed between the painted boards of the naos and altar vault and of the ceiling of the pronaos. Even if the painting has a remarkable adherence to the support layer, under the given conditions however, in some places the support was simply destroyed by moisture. That is why it was decided for an emergency solution: to restore the shingle covering in the same way as it was, prolonging the life of the church and, in particular, protecting the church.

It was decided to use a type of shingle similar to the previous one, of 50-55 cm, placed in three layers with visible nail. This decision was taken for several reasons: this was the existing model and, as the battens were new and very degraded, it was decided to replace them. The alteration that was made was that three layers were mounted instead of two, like there were initially, to better protect the church from infiltrations.

Both the Dragomirești and the Jupânești wooden churches were suitable candidates for emergency intervention: the churches did not have very serious structural problems, instead they had problems with the infiltration of meteoric waters, and instead of choosing the solution of a membrane, a traditional, reversible and efficient solution was chosen. The disadvantage is the higher price of a shingle covering and the relatively longer period of time needed to mount it. The advantage is that, unlike synthetic materials, there is no risk of creating an ideal microclimate for fungal and biological attacks.

4. Conclusions – education, dissemination of information, and involvement of local communities

■ Projects like the Ambulance for Monuments do not solve the problem of the Banat heritage. The project started in 2018, coordinated by the Association for Active Heritage – PACT, as a shoot of the one created in Transylvania by the Monumentum Association, and managed so far to safeguard five historic buildings. Five historic buildings of the few thousand in Banat mean almost nothing. However, for every local whose vocabulary now contains the word historic building or heritage, due to this project, the logistical effort to implement it was worth it. The Ambulance for Monuments brings the locals into contact with the historic building, which is as important as the safeguarding itself. Its educational component is fundamental. The volunteers are mostly architecture students, who in the future maybe will think twice before deciding whether to demolish a historical building to build a supermarket. However, volunteers are also locals, or persons who do not work in the field of heritage and who will contribute to the dissemination of the message that the heritage is in a continuous state of siege, that it belongs to everyone, and that we are all responsible for its survival.